

аспірант кафедри загального
та германського мовознавства
Прикарпатського національного
університету імені
Василя Стефаника

СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ АЛЮЗІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКОГО МОДЕРНОГО ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ)

Постановка проблеми. Компілятивна традиція створення текстів у сучасній мовно-культурній парадигмі привертає увагу до проблем міжтекстових зв'язків, а саме – до інтертекстуальності, яку визначають як здатність тексту формувати власний зміст за допомогою покликань на інші тексти [1, с. 187].

У межах українського модерного художнього дискурсу еталонним інтертекстовим засобом моделювання художньої дійсності постають алюзії.

Проблему дослідження алюзійних одиниць висвітлено в працях багатьох науковців з акцентом на певних лінгвістичних параметрах. Так, Н.Д. Тухареллі спрямовує свої дослідження в бік семантико-тематичної класифікації, Н.Ю. Новохачова позиціонує до тематичних різновидів алюзій, М.А. Захарова, звужуючи поле досліджень, займалася питанням механізму дії семантики алюзійних власних назв та їх функційної спрямованості, О.Б. Ярема досліджує алюзії відповідно до змін їхнього імплікативного навантаження.

Метою нашого дослідження є виокремити семантичну класифікацію алюзій на матеріалі текстів українського модерного художнього дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Семантичний потенціал алюзійних одиниць (АО) займає важливе місце у формуванні тексту, оскільки експлікує закладений в ньому смисл, характеризує образ, подію, факт, насичує його новими зв'язностями й залежностями, відтворює задум автора загалом. У такий спосіб алюзія реалізовує своє змістове наповнення на рівні контекстних зв'язків.

Відомо, що слово живе не в системі, а в тексті, де воно включається в мережу взаємопов'язаних засобів вираження почуттів і думок [2, с. 31]. Внаслідок взаємодії *алюзія – текст – контекст* первинна семантика АО може зазнавати змін, тобто розширювати або змінювати своє початкове значення, що дає підстави кваліфікувати алюзійні вклучення як дуально-смислові (валентні) структури. На ознаку подвійного смислу алюзійних одиниць, як вказує Н.О. Сунько, зазначаючи, що алюзія викликає у свідомості читача два контексти і дві ситуації: ситуацію претексту і ситуацію тексту-реципієнта [3, с. 16]. М.В. Воробйова кваліфікує алюзію як полівалентну структуру, яка, перебуваючи в контекстній залежності, відбиває декілька значеневих парадигм: значення тексту-донора/ словникове ($Z_{\text{д}}$) й тексту-реципієнта ($Z_{\text{р}}$) та визначає її трьох компонентну модель:

- 1) значення мовних одиниць незалежно від контексту (словникове значення);
- 2) зміст алюзійних засобів, який вони набувають у тексті-джерелі;
- 3) зміст алюзійних засобів, які вони набувають у тексті-реципієнті [4, с. 92].

На дихотомії зміни/збереження первинного смислового компонента прецедентних одиниць вибудована класифікація А.А. Берестової. Дослідниця поділяє їх на такі, що нашаровують нове значення, й ті, що втрачають символічне значення через повернення до первинного [5, с. 12].

Зважаючи на доволі часту невідповідність початкового значення алюзійних вклучень і їх контекстно-смислову зреалізованість й ураховуючи їх здатність змінювати чи зберігати первинне значення, О.Б. Ярема виокремлює такі їхні види: апелятивні, трансформативні, іронічні, символічні. Апелятивні алюзії дослідниця характеризує як такі, які в тексті-реципієнті зберігають ті самі елементи та риси і реалізують те саме смислове наповнення, що і в першоджерелі, тоді як первинне значення трансформативних алюзій зазнає змін у межах нового контексту [6].

Можна дійти до висновку, що в основі вищепроаналізованих класифікацій превалує критерій трансформації семантичного компонента алюзій (внаслідок їх взаємодії з контекстом), адже сприймаючи художній текст як лінгвокультурологічне явище, ми усвідомлюємо ті значення слів, які пропонує конкретика мовленнєвого оточення, причому не обов'язково одне з тих, які містяться в тлумачному словнику, принаймні воно може отримувати додаткові конотації, викликані асоціативно-оцінними нашаруваннями [7, с. 38].

Відтак, врахувавши семні зміщення в смисловій структурі алюзійних одиниць, виокремлено критерії їхньої семантичної класифікації, які видаються нам найбільш релевантними:

- 1) збереження/трансформація первинного семантичного компонента АО;
- 2) відтворення понятійних парадигм (значеннєвої сфери в тексті).

Відповідно до критерію 1 алюзії кваліфіковано на такі узуальні види:

- 1) атрансформовані (семантично-цілісні);
- 2) партативно-трансформовані (семантично-конденсовані).

До семантично-цілісних зараховуємо алюзійні одиниці, які, вливаючись у новий контекст та вибудовуючи контекстуальні зв'язки, реалізують початкову семантику внаслідок збереження елементів, рис, ознак відповідно до першоджерела. Натомість партативно-трансформовані (семантично-конденсовані) алюзії, реалізуючись у новому контекстному середовищі, частково зберігають первинні елементи семантики й прирощують нові смислові компоненти. Таким алюзійним вклученням властива валентність й понятійна сумбуриність. Семантично-конденсована алюзійна одиниця функ-

ціонує в тексті за рахунок нашарувань значень *періоджерело/контекст*, формує нові смислові зв'язки й прирощує інші конотації. За таких умов відбувається конденсація смислу АО. Поділяючи думку Н.Д. Арутюнової, під семантичною конденсацією розуміємо синтез кількох значень [8, с. 331].

Порівняємо, приміром: (1) *Я давно втратив свій рай. Хоча спочатку моя хода нічим не відрізнялась від багатотисячної ходи інших, хто так само йшов поруч, покійно тягнучи свій віз* (Н. Сняданко); (2) – *Але затишок цей, коливання душі щоденне! / Нерозпізнане дерево у цьому страшному раю!* (Л. Костенко). У парадигмі *втраченого раю* (висловлення 1) внаслідок контекстної співвіднесеності смислів лексичної одиниці *рай* та опорного (в межах метафоричної конструкції) дієслова *втрачати* (загубити, позбутись не за власною волею) експлікується натяк на первородний гріх, алюзія направляє реципієнта до біблійного епізоду – втрати першими людьми райського саду, а разом із тим і спокою, затишку, домівки, достатку (спостерігаємо зреалізування первинної семантики алюзієвої одиниці). Натомість у висловленні 2 біблійна алюзія *рай* функціонує як семантично-конденсований вид АО й детермінована протиставною конструкцією *страшний рай*. Значеннєві зміни алюзії зумовлені семантичною структурою епітета *страшний*, який слугує смисловим конектором вислову й доповнює алюзієву одиницю новими конотаціями й суб'єктивно модальними, аксіологічними параметрами. Відприкметникові семи «жах», «страх», «зловіщий», «жахливий» функціонують як смислові дискрептиви алюзії й тим самим нівелюють уявлення про рай як красиву, благодатну місцевість [СУМ, т. 7, с. 441].

Спільні й відмінні семантичні параметри алюзії відображено в Схемі 1:

Смислова парадигма АО рай (Схема 1):

Висловлення 1 (*втрачати рай*)

↓↓↓

*Гарне місце, насолода, спокійне життя.
Благодатна місцевість, блаженство, мир,
дім щастя, безтурботність.*

Висловлення 2 *страшний рай*:

↓↓↓

*Страшне, сумне місце, нещасне життя, нещастя,
погана ситуація, страх.*

У висловленні 1 алюзія зберігає своє первинне значення, натомість висловлення 2 репрезентує семантично-конденсоване алюзієвне включення, дуальний смисл якого передбачає збереження сем «місце життя», «ситуація», однак із негативними кваліфікаційними ознаками.

Нерідко смислова трансформація алюзії може бути зумовлена структурно-семантичними змінами. А.А. Берестова заміну лексичного компонента в структурі алюзії вважає однією з основних умов перефігурацій алюзієвого значення [5, с. 10]. Лексико-семантична трансформація передбачає нашарування нових смислів й зміну значеннєвої спрямованості алюзії. Приміром, текст *Кому не набридає чекати – хай кине в мене каменем* (В. Лис) передає біблійний вислів *кинути камінь*. Проаналізуємо смислові модифікації алюзієвого значення під впливом контексту: текст-джерело: *Хто з вас без гріха – нехай перший кине у неї камінь* [9, с. 1012] Загалом висловлення фрагментарно відбиває дві значеннєві парадигми: фрагмент 1 *хто з вас без гріха* (семи: «аморальність», «нечестивість», «наявність огріхів», «людина») передає значення гріховності; фрагмент 2 *нехай перший кине камінь* (семи: «зневага», «засудження») – осуд; у тексті-реципієнті фрагмент 1 *кому не набридає чекати* (семи: «надокучливість», «знавісність», «довгі чекання») експлікує значення остогидливості, нетерпимості до довгих чекань; фрагмент 2 *хай кине в мене каменем* передає значення осуду. Функціонуючи як контекстний компонент, алюзієвий вислів набуває смислових змін, зумовлених заміщенням лексичного компонента *без гріха* (текст-джерело) предикативною конструкцією *набридає чекати* (текст-реципієнт), й зумовлює смислові модифікації алюзії *гріховність* → *нетерпимість* із збереженням смислової парадигми *засудження*. Зміну семантичного компонента алюзієвого вислову відображено в Схемі 2:

Смислова парадигма алюзієвого вислову «кинути каменем» (Схема 2)

Текст-джерело (ТД):

кинути каменем

↓↓

Осуд, засудження гріховність

Текст-реципієнт (ТР):

кинути каменем

↓↓

Осуд, засудження чекання, нетерпимість

Прикметно, що функціонуючи як семантично-цілісна чи конденсована лінгвальна одиниця, алюзія означає певні поняттєві сфери. Ураховуючи смислову референцію алюзій, М.Д. Тухареллі диференціює їх на такі семантико-тематичні види:

- 1) власні імена;
- 2) біблійні, міфологічні, літературні, історичні та ін.;
- 3) відзвуки цитат, ходові вислови [10, с. 131].

На основі аналізу текстів українського модерного художнього дискурсу серед партативно-модифікованих та атрансформованих алюзійних одиниць за способом позначення понять кваліфікуємо такі їхні види (критерій 2):

- АО на позначення кваліфікаційних (особистісних) характеристик;
- АО на позначення ситуативності.

Алюзії на позначення особистісних ознак актуалізуються через смислові моделі:

Суб'єкт – психічна істота (позначення емоцій, рис характеру, інтелектуальних здібностей, поведінки). Розглянемо текст: *Солодко, солодко під моїм піднебінням, Господи!... Я дякую тобі, Господи-Аллаху (прости за таке звернення, рідненький!), за кожну мить мого спокою, за цю гармонію, що панує і ззовні і всередині. Мед і молоко під моїм язиком* (І. Роздобудько). Послугуючись біблійною алюзією *мед і молоко під язиком*, автор передає почуття героїні. Метафоричне переосмислення мед/молоко (речовина, продукт) → мед/молоко (відчуття, емоційний стан) стає можливим за рахунок контекстної взаємодії алюзії із субстантивами абстрактності *гармонія, спокій, ззовні, всередині*. Таким чином, у смисловій структурі алюзійної одиниці активуються семи «блаженство», «гармонія», «задоволення», що вибудовують асоціативне поле щасливого життя героїні, розширюють прагматичні межі не лише алюзійної одиниці, але і контексту загалом.

Суб'єкт – соціальна істота (позначення кола інтересів, соціального статусу): *Іветта була впевнена: у присутності всієї сім'ї хутірська Джульєтта не пручатиметься* (Л. Дашвар). Залучення епітета *хутірська* як заперечення, що вказує на відмінності дівчини й Джульєтти, вибудовує смислові дескриптиви «*простакуватий*», «*провінційний*», «*грубий*», «*сумирний*», «*бідний*», «*незможний*», які визначають соціальну приналежність героїні.

Суб'єкт та фізичні потреби/дії (позначення фізичних дій / фізичного й фізіологічного розвитку / зовнішності): *Мене запитують, чому я не п'ю вина і чи це гріх. Я сміюся, бо як може бути гріхом те, що робив Ісус* (Н. Гербіш). Звернення до біблійного епізоду – споживання вина Ісусом та його учнями, функціонує в тексті як параметр фізичних дій і носій модальної оцінки, автор ніби пояснює *не є гріхом те, що робив Ісус*.

Алюзійні одиниці на позначення ситуативності функціонують у тексті як носії модальності, що означають ставлення, погляд героя / мовця на оточуючу дійсність, характеризують її, указують на аспекти локальності, темпоральності, каузальності, нерідко – мети. Розглянемо текст *Сорок років пустелі і ще років – сто самотності / скільки треба життів? / скільки раз необхідно вижити, щоб зміло дощами увесь цей господній молох? / щоб ранок прийшов, як належить, чистим і свіжим?* (Ю. Іздрік). Алюзія *сорок років пустелі* зберігає своє первинне значення (семи: «блукання», «випробування», «час», «довго») й виступає компонентом темпоральності, яким автор вимірює свої самотні чекання. Вислів *і ще років сто самотності* відбиває алюзію на роман Габрієля Гарсія Маркеса «Сто років самотності», що підсилює значення довгих трагічних усамітнених чекань.

У тексті *Україна пручається, як Лаокоон, обплутаний зміями. Вона німо кричить, але світ не чує. Або не хоче почути* (Л. Костенко) алюзійне ім'я *Лаокоон* виступає як моделюючий компонент. Пропозиція *Україна – це Лаокоон, обплутаний зміями* (семи: «смерть», «безвихідь», «труднощі») передає бачення героєм своєї країни.

Приходимо до висновку, що алюзії становлять функціонально-семантичну й формально-організовану частину мовної системи, відтворюють загальні закономірності структури й розвитку художнього тексту.

Оскільки алюзійні вклучення постають як важливий засіб розуміння й декодування образного рішення та задуму тексту, посилюється їхнє семантичне навантаження, яке внаслідок контекстних зв'язків, з одного боку, зберігає первинні ознаки семантики, а з другого, – піддається смисловим модифікаціям.

Література:

1. Кузьміна Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка: Монография. Екатеринбург. Изд-во Урал. у-та. – Омск: Омск. гос. у-т, 1999. – 268 с.
2. Тураева З.Я., Гришкова Л.В. Инвариантность и вариативность / З.Я. Тураева, Л.В. Гришкова // Семантическое взаимодействие языковых единиц разных уровней. – Л. : ЛГУ, 1985. – С. 102–110.
3. Сунько Н.О. Алюзія як маркер інтертекстуальності в англійському газетному заголовку : автореф. на здобуття наук.ступ.кан.філол. наук 10.02.04 – германські мови / Н.О. Сунько – Чернівці : Чернівецький нац. ун.-т ім. Ю.Федьковича, 2016. – 20 с.
4. Воробйова М.В. Алгоритм ідентифікації алюзивних засобів у тексті (на матеріалі англійського публіцистичного дискурсу) / М.В. Воробйова // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – 2011. – № 2. – С. 9–96.
5. Берестова А.А. Релігійна прецедентність у мові української прози кінця («XX-початку XXI століття») : автореф. на здобуття наук. ступ. кан. філол. наук 10.02.01. – українська мова / А.А. Берестова. – Харків, 2016 – 20 с.
6. Ярема О.Б. Типологія змін змістового імплікативного значення алюзивних засобів [Електронний ресурс] / О.Б. Ярема. – Режим доступу : <http://lingvj.oa.edu.ua/articles/2014/n46/71.pdf>.
7. Кононенко В.І. Тексти образ / В.І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2014. – 192 с.

8. Арутюнова Н.Д. Номинация и текст / Н.Д. Арутюнова // Языковая номинация. Виды наименований. – М. : Наука, 1977. – Гл. 6. – С. 304–357.
9. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської і грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад [І. Огієнка]. – Б.м. : Б.в, 1989. – 1524 с.
10. Тухарелли М.Д. Аллюзия в системе художественного произведения : дис. канд. филол. наук / М.Д. Тухарелли. – Тбилиси, 1984. – 167 с.

Словники

СУМ – Словник української мови / голов. редкол. І.К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1, 6, 8, 9.

Анотація

**Х. ПЕТРИНА. СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ АЛЮЗІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКОГО МОДЕРНОГО ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ)**

Стаття аналізує семантичні трансформації алюзійних одиниць у художніх текстах українського модерного дискурсу. Схарактеризовано критерії семантичної класифікації алюзій. Виокремлено семантичні класи алюзійних включень на тлі процесів збереження та зміни їхнього смислового навантаження. Алюзійні елементи розглянуто як засіб формування художньої дійсності тексту.

Ключові слова: алюзія, алюзійна одиниця, текст-реципієнт, метатекст, семантична конденсація.

Аннотация

**Х. ПЕТРИНА. СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АЛЛЮЗИЙ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ УКРАИНСКОГО СОВРЕМЕННОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА)**

Статья анализирует семантические трансформации аллюзивных единиц в художественных текстах украинского современного дискурса. Охарактеризованы критерии семантической классификации аллюзий. Выделены семантические классы аллюзий на фоне процессов сохранения и изменения их смысловой нагрузки. Аллюзивные элементы рассмотрены как средство формирования художественной подлинности текста.

Ключевые слова: аллюзия, аллюзивная единица, текст-реципиент, метатекст, семантическая конденсация.

Summary

**Kh. PETRYNA. SEMANTIC CLASSIFICATION OF ALLUSION IN UKRAINIAN LANGUAGE
(ON THE MATERIAL OF MODERN UKRAINIAN ARTISTIC DISCOURSE)**

The article analyzes the semantic transformation of allusive units in artistic texts Ukrainian modern discourse. The criteria for semantic classification of allusion were determined. Allusion semantic classes are distinguished taking into consideration the processes of preservation and changing their semantic load. Allusive elements are considered as the means of text's artistic reality.

Key words: allusion, allusion unit, text-recipient, metatext, semantic condensation.